

WOJCIECH ORGANIŚCIAK

Kat:dra Historii Prawa
Uniwersytetu Śląskiego

POLSKIE ARTYKUŁY WOJSKOWE Z 1775 ROKU

Na tle nurtu reformatorskiego w ustawodawstwie doby panowania Stanisława Augusta należy wyróżnić kodyfikację wojskową z 1775 r. Obejmowała część materialnoprawną znaną jako *Artykuły wojskowe* oraz część proceduralną: *Proceder prawny wojskowy*¹. Nowe tendencje zawarte w kodyfikacji z 1775 r. mieszały się w niej ze starymi szlacheckimi wzorami i odławały wiernie przełomowość epoki burzącej stary porządek. Szczegółre zainteresowanie badacza części materialnej kodyfikacji z 1775 r. buczki sposób powstania *Artykułów wojskowych*, źródła ich pochodzenia ora: zakres obowiązywania. Na uwagę zasługuje także ustalenie oddziaływania na nią idei humanitarnych oraz filozofii Oświecenia.

Artykuły wojskowe z 1775 r., nie licząc moich wcześniejszych prac², nie były do tej pory przedmiotem odrębnych studiów. Z ważniejszych problemów badawczych jedynie zagadnienie obowiązywania *Artykułów wojskowych z 1775 r.* było tematem artykułu Mieczysława Szadkowskiego³. O kodyfikacji prawa wojskowego z 1775 r. pisano także w nielicznych pracach poświęconych problematyce dawniejszego prawa wojskowego⁴.

Prawo wojskowe Rzeczypospolitej szlacheckiej było niespójne i miało wady właściwe prawu pospolitemu. Charakterystyczne były partykularyzmy personalne i terytorialne. Liczne źródła, zasada subsydiarności oraz domniemanie wycozań utrudniały orientację w obowiązującym prawie. Próby eliminacji tego stanu rzeczy podjęto jeszcze za panowania Augusta III Sasa, a wy-

¹ *Artykuły wojskowe*, Warszawa 1775; *Proceder prawny wojskowy*, Warszawa 1775. W przygotowaniu jest moja monografia pt: *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775* (Wyd. UŚI., Katowice).

² W. Organiściak, *Z badań nad zagadnieniem obowiązywania Artykułów wojskowych i Procederu prawnego wojskowego z 1775 r.*, w: *Z dziejów prawa*, cz. 2, red. A. Lityński, Katowice 1999, *Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, nr 1735, s. 85-111; W. Organiściak, *Z badań nad pochodzeniem Artykułów wojskowych z 1775 roku*, w: *Z dziejów prawa*, red. A. Lityński, Katowice 1996, *Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, nr 1581, s. 80-102.

³ M. Szadkowski, *O mocy obowiązywania artykułów wojskowych z 1775 roku*, „*Wojskowy Przegląd Prawniczy*” (dalej: WPP) 1968, nr 2, s. 225-228.

⁴ Patz głównie: J. Kamiński, *Historia sądownictwa wojskowego w dawnej Polsce*, Warszawa 1928; w celach porównawczych mogą służyć także inne prace, jak np.: G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju sił zbrojnych i prawa wojskowego*, CPH, 1979, z. 2, s. 77-106; J. E. Heftman, *Kary na honorze i czci w Wojsku Polskiem przedrozbiorem*, WPP 1929, nr 3, s. 5-19.

rażało się to m.in. wydaniem nowych artykułów wojskowych oraz zbiorów i kompendiów prawa wojskowego⁵.

Dokonujące się w XVIII w. zmiany w prawie karnym były odbiciem starć między konserwatystami a zwolennikami filozofii Oświecenia, postulującymi niejednokrotnie rewolucyjne zmiany w prawie⁶. W zbliżonej atmosferze powstawała również kodyfikacja prawa wojskowego z 1775 r. Zanim doszło do jej opracowania, już w czasie sejmu konwokacyjnego w 1764 r., w okresie walk stronnictwa hetmańskiego z Familią, wydano *Artykuły Królestwa Polskiego*. Ogłoszono je z rozkazu regimentarza generalnego Augusta Czartoryskiego, który po odsunięciu Jana Klemensa Branicznego przejął władzę nad wojskiem⁷. O konieczności dalszych zmian w ówczesnym prawie wojskowym przekonuje decyzja sejmu z 1766 r. Posłowie zalecili w jednej z konstytucji koronnej Komisji Wojskowej przygotowanie nowych artykułów wojskowych. Reformy prawa wojskowego, przewane w okresie konfederacji barskiej⁸, wznowiono w trakcie obrad sejmu delegacyjnego w latach 1773–1775. Zakończyły się one ogłoszeniem w 1775 r. *Procederu prawnego wojskowego i Artykułów wojskowych*⁹.

Zaakcentować należy, że w literaturze przedmiotu można odnaleźć kilka, nieudokumentowanych źródłowo, opinii na temat powstania oraz źródeł pochodzenia *Artykułów wojskowych z 1775 r.* Konstanty Górski

⁵ Najważniejszymi były *Artykuły wojenne* Augusta III z 1749 r. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 5, bez paginacji. S. Kutrzeba pominął powyższe przepisy w swoim fundamentalnym do dziś zbiorze *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937; S. Brodowski, *Corpus iuris militaris Polonicum*, Elbląg 1753; *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów polskich i hetmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, różnemi czasy ustanowione, teraz zaś z rozkazu Jaśnie Oświeconego księcia jegomości Michała V Kazimierza Radziwiłła, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego, przedrukowane*, Nieśwież 1754; *Artykuły wojenne powagą Rzeczypospolitej, królów i hetmanów — — po uczynionej ścisłej rewizji drukiem powtórzone*, Elbląg 1755 (wydawcą był S. Brodowski); wśród europejskich zbiorów prawa wojskowego na szczególną uwagę zasługują: J. Ch. Lünig, *Corpus iuris militaris des Heiligen Römischen Reichs*, Leipzig 1723; *Corpus iuris militaris novissimum*, wyd. T. Fritsch, Leipzig 1724.

⁶ A. Lityński, *Z badań nad reformą prawa karnego u schyłku Pierwszej Rzeczypospolitej*, w: *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku ofiarowane Profesorowi Jerzemu Michalskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Ł. Kądziela, W. Kriegseisen, Z. Zielińska, Warszawa 1994, s. 152–153.

⁷ BPAU–PANKr., sygn. 940, s. 659–660v; artykuły te dalekie były jednak od koncepcji oświeceniowych, choć pojawia się w nich kara więzienia — stosowana w niektórych przypadkach zamiast kary śmierci.

⁸ *Artykuły wojskowe z konstytucji wyjęte*, b.m.d. — wydane przez konfederatów barskich po 5 sierpnia 1769 r.; *Artykuły wojskowe konfederatów barskich*, w: *Konfederacja Barska. Wybór źródeł*, wyd. W. Konopczyński, Kraków 1928, s. 111.

⁹ *Proceder prawny wojskowy*, Warszawa 1775; *Artykuły wojskowe*, Warszawa 1775. Niemal równoległe wydano nowe regulaminy wojskowe. *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla regimentów pieszych*, Warszawa 1775; *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla regimentów kawalerii*, Warszawa 1775. Warto też wspomnieć, iż w literaturze politycznej tamtej doby pojawiały się głosy o konieczności „trzymania wojska w jak najsurowszej karności, która inaczej kwitnąć nie może, jedno przez powinności niechybne ćwiczenie, ustawy surowe, kary i nagrody pewne”. A. Popławski, *Zbiór niektórych materii politycznych*, Warszawa 1774, s. 293; należy również podkreślić, iż uchwały sejmów z lat 1764, 1768, 1773, które zalecały w swych konstytucjach skodyfikowanie prawa sądowego, nie doczekały się realizacji, a projekt *Zbioru praw sądowych* opracowany przez komisję pod kierunkiem Andrzeja Zamoyskiego został odrzucony przez sejm w 1780 r. E. Borkowska-Bagińska, *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań 1986, s. 52–53.

i Tadeusz Korzon nazwali bowiem zmiany w prawie wojskowym artykułami Franciszka Ksawerego Branickiego, przypisując mu tym samym ich autorstwo. Jednak poza uwagami o analogiach z systemem pruskim i kilkudzianową charakterystyką nie podają żadnych interesujących oraz ważnych dla rozstrzygnięcia kwestii powstania *Artykułów wojskowych* informacji¹⁰. Marian Kukiel w zarysie historii wojskowości stwierdza, że delegacja sejmowa, porządkując stosunki wojskowe, „przepisała dokładnie powinności poszczególnych stopni i opracowała prawo o karności wojskowej, okrutne dla gemajnow (wzorem pruskim)”¹¹. Z kolei w pracy omawiającej dzieje wychowania wojskowego w Polsce odnajdujemy opinię wskazującą na to, że *Artykuły wojskowe* „przeniknięte duchem pruskim powstały w armii pruskiej i bez żadnych poprawek zostały wprowadzone w życie w 1790 roku do wojska polskiego”¹².

Z uwagi na zniszczenie dużej części akt Komisji Wojskowej, dokładne ustalenie czasu, sposobu powstania oraz autorstwa *Artykułów wojskowych* nie jest w pełni możliwe. Z przedwojennego inwentarza AGAD w Warszawie wynika, że na sesji delegacji sejmowej w maju 1774 r. uchwalono bliżej nieokreślone przepisy prawa wojskowego¹³. Cenną wskazówką co do trybu powstania oraz źródeł, z których korzystał ustawodawca, tworząc przepisy kodyfikacji wojskowej z 1775 r., stało się pismo hetmana wielkiego koronnego F. K. Branickiego skierowane do Stanisława Augusta, a związane ze sporem o komendę nad wojskiem, jaki toczył się na przełomie lat 1775–1776¹⁴. Broniący swych uprawnień i wpływów w wojsku koronnym hetman powoływał się na dawne prawo wojskowe, w tym na *Artykuły wojskowe* z 1609 r. będące najważniejszą siedemnastowieczną kodyfikacją prawa wojskowego w Koronie, na *Artykuły wojskowe*

¹⁰ K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 240–241; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, Kraków 1923, t. 3, s. 243.

¹¹ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1949, s. 167. Por. *Władza i obowiązki hetmanów wielkiego i polnego koronnych oraz powinności każdego począwszy od generała artylerii aż do chorążego inclusive*, b.m. 1775; patrz też zbiór dokumentów z 1775 r. BPAU–PANKr., sygn. 322.

¹² J. Korwin, E. Pomianowski, S. Rutkowski, *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce*, Warszawa 1965, s. 75.

¹³ AGAD, Inwentarz: Konsygnacja Akt Dawnych Wojskowych w oddziale 80. pod sygn. 5–5 informuje, iż w 1774 r. powstał *Regulamin czyli prawa i Artykuły wojskowe dotyczące powinności i kar dla występnych oraz przepisy podług których rozmaitych wyznań ludzie przysięge wykonać winni 1774*; żadnych bliższych informacji nie przynoszą też relacje z obrad sejmu z lat 1773–1775. Patrz BJ, sygn. 92/61, t. 2, s. 527–528, 599–601; *Protokół albo opisanie zaszytych czynności na delegacji od stanów Rzeczypospolitej na sejmie ekstraordynaryjnym warszawskim — dnia 19 v 1773 roku wyznaczonej*, Warszawa 1775, s. 177, 191, 193; *Dziennik sejmu ordynaryjnego pod znakiem konfederacji O. N. agitującego się*, Warszawa 1776, s. 5, 10; *Zbiór mow różnych w czasie Dwoch Seymow ostatnich roku 1775 y 1776 mianych*, t. 1, Poznań 1777. Nie jest wykluczone, iż dodatkowe informacje w powyższej kwestii może przynieść przebadanie zasobów archiwalnych, głównie na Litwie, Rosji i Ukrainie.

¹⁴ Kopia listu F. K. Branickiego do króla znajduje się w materiałach Rady Nieustającej AGAD, Metryka Litewska (dalej: ML), dz.VII, sygn. 69, s. 46–47; *Władza i obowiązki hetmanów wielkiego i polnego koronnych oraz powinności każdego począwszy od generała artylerii aż do chorążego inclusive*, b.m. 1775; *Suplement do władzy y obowiązków Hetmanów Wielkich Obojga Narodów*, b.m. 1775; *Powinności i władza departamentów Rady Nieustającej*, b.m. 1775; na temat obowiązywania regulaminów wojskowych z 1775 oraz 1786 r. patrz notatka z obrad Rady Nieustającej. AGAD, Zb. Popielów, sygn. 27, s. 28.

z 1632 r. wydane przez króla Władysława IV dla wojsk autoamentu cudzoziemskiego oraz na „świeży Codex Juris Militaris z dawnych prawa i artykułów wojskowych tudzież regulaminów zebrany, przez hetmana wielkiego koronnego i generałów uformowany, na komisji wojskowej Rzeczypospolitej roztrząśniony przez wyznaczonych z sejmowej delegacji poprawiony z odmianami aprobowany i podpisany”¹⁵. Powyższa rotatka z obrad Rady Nieustającej oraz skąpe informacje w diariuszach sejmowych wydają się wskazywać, że *Artykuły wojskowe* z 1775 r. powstały przy udziale Komisji Wojskowej i wyższych oficerów koronnych z hetmanem F. K. Branickim na czele. Rola sejmu delegacyjnego polegała na wyznaczeniu komisji, która projekt poprawiła i zatwierdziła¹⁶.

Ustalenia powyższe są także bardzo istotne dla rozstrzygnięcia kolejnego pytania badawczego, jakim jest wskazanie źródeł pochodzenia *Artykułów wojskowych* z 1775 r. Szczególnie ważne i wymagające zweryfikowania jest zapewnienie hetmana F. K. Branickiego, wskazujące, iż kodyfikacja wojskowa powstała na podstawie dawnych praw wojskowych. Podejmując próbę odpowiedzi na pytanie o źródła pochodzenia *Artykułów wojskowych* z 1775 r., należy przypomnieć, że w literaturze przedmiotu funkcjonuje pogląd, iż *Artykuły wojskowe* były kopią przepisów pruskich. Nikt spośród autorów tego twierdzenia nie podaje jednak żadnego udokumentowanego źródła swoich informacji. Akcentuje się jedynie dosłowność przedruku artykułów pruskich¹⁷. Wobec wyraźnej sprzeczności konieczne wydaje się ustalenie źródeł pochodzenia *Artykułów wojskowych* z 1775 r. w oparciu o porównanie ich treści z wcześniejszymi rodzimymi oraz pruskimi przepisami prawa wojskowego. W siedemnastowiecznej Brandenburskiej prawo wojskowe opierało się początkowo na wzorach szwedzkich. W XVIII w. przepisy pruskie wielokrotnie nowelizowano. Wiemy ponadto, że po noweli z 1713 r. nie stosowano ich w odniesieniu do oficerów, którzy podlegali odrębnemu sądownictwu¹⁸. Jednym ze źródeł, mogących wskazać na ewentualne podobieństwo polskich *Artykułów wojskowych* z 1775 r. do przepisów pruskich, są artykuły wojenne z 1764 r. ogłoszone dla Prus Zachodnich i znane jako *Nowo potwierdzone Artykuły Wojskowe*¹⁹. Pomo-

¹⁵ AGAD, ML, dz. VII, sygn. 69, s. 46–47.

¹⁶ *Protokół albo opisanie zaszytych czynności na delegacji od stanów Rzeczypospolitej na sejmie ekstraordynaryjnym warszawskim — dnia 19 v 1773 roku wyznaczonej*, s. 177, 191, 193. Znajdujący się w materiałach Rady Nieustającej zakres powinności Departamentu Wojskowego pozwala przypuszczać, że interesujące nas przepisy prawa wojskowego pomimo zaistniałych kontrowersji weszły w życie — czytamy tam bowiem m.in.: „Wszelkie ustawy tyczące się regulaminu wojska w subdelegacji ułożone, w delegacji przyjęte na Sejmie Konstytucja aprobowane i do grodu podane w ścisłej obserwacji mieć będzie”. AGAD, ML, dz. VII, sygn. 69, s. 52–52v. Patrz też *Diariusz sejmu ordynaryjnego pod znakiem konfederacji O. N. agitującego się*, s. 5, 10.

¹⁷ J. Korwin, E. Pomianowski, S. Rutkowski, *Z dziejów wychowania*, s. 75.

¹⁸ S. Salmonowicz, *Proces i prawo karne wojskowe*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, t. 3, Warszawa 1981, s. 672–673.

¹⁹ *Nowo potwierdzone Artykuły wojskowe Najjaśniejszego Króla Jego Mości Pruskiego dla Unter-oficerów i prostych żołnierzy tak od piechoty jako i od jazdy, Kirasjerów, Dragonii i Artylerii*, Potsdam 17 XI 1764. Polska wersja została opublikowana w Kwidzynie w 1773 lub 1774 r. Na marginesie należy dodać, że następne przepisy wydano w państwie pruskim prawdopodobnie dopiero w 1787 r. *Artykuły wojenne od Króla JMci Pruskiego nowo*

cą w ustaleniu źródeł pochodzenia *Artykułów wojskowych z 1775 r.* mogą także służyć, nieznane S. Kutrzebie, *Artykuły wojenne Augusta III z 1749 r.* Pragnę w tym miejscu odesłać do moich wcześniejszych ustaleń, które przedstawiłem w osobnym studium. Przedstawiłem w nim badania nad problemem źródeł pochodzenia *Artykułów wojskowych z 1775 r.* i poza wyżej wymienionymi artykułami pruskimi i saskimi poddałem analizie porównawczej także inne wcześniejsze przepisy prawa wojskowego obowiązujące w Rzeczypospolitej szlacheckiej²⁰. W związku z tym pragnę jedynie zasygnalizować, iż przykładowo artykuł 13. *Artykułów wojskowych z 1775 r.*, zakazujący hazardu, posiada swoje odpowiedniki w przepisach pruskich z 1764 r. i saskich z 1749 r. Należy jednak zaznaczyć, że postanowienia *Artykułów wojskowych z 1775 r.* są w tym, a także w wielu innych przypadkach, bardziej rozbudowane i zawierają kary różnicowane w zależności od wystąpienia recydywy²¹. Dowodzą tego m.in. postanowienia analizowanych kodyfikacji zakazujące samowolnego zmieniania wyznaczonej żołnierzom kwatery. Przepisy polskie zawierały już sankcje ściśle oznaczone, natomiast normy pruskie i saskie zezwalały jeszcze na arbitralne karanie na ciele i życiu²².

potwierdzone dla unter-oficerów i żołnierzy od piechoty, jazdy i artylerii, Poczdam 18 XI 1787. Wydanie polskie w Poznaniu b.d. Pragnę zastrzec, iż nie jest wykluczone, że istnieją jeszcze inne redakcje przepisów pruskich, saskich lub innych zupełnie mi nieznanymi, z których korzystali twórcy *artykułów z 1775 r.*

²⁰ Szerzej patrz: W. Organiściak, *Z badań nad pochodzeniem*, s. 80–102; *Artykuły pruskie z 1764 r.*, *Artykuły wojskowe 1775*; *Artykuły wojenne Augusta III z 1749 r.*, AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 5, bez paginacji. Cyt. *Artykuły saskie z 1749 r.*

²¹ Podobne regulacje znaly także wcześniejsze przepisy prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Artykuły wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane z 1609 r.* — art. 25, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 262 oraz *Artykuły wojskowe Janusza Radziwiłła z 1648 r.* — art. 7, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 181.

Artykuły pruskie, art. 12
Pod karą biegania przez różgi zakazują się wszelkie gry tak w karty jako i w kostkach.

Artykuły Augusta III, art. 12
Granie w karty albo w kostki pod karą różg biegania zakazane będzie.

Artykuły polskie, art. 13
Gra w pieniądze niemniej Unter-oficerom jako i prostym żołnierzom pod karą w łańcuszki krótkiego zamknięcia i na kolkach stania, drugim pod biegiem przez różgi przez Wach-paradę zakazuje się.

²² Art. 34 polski
Jeżeliby który żołnierz swoją własną mocą naznaczoną kwatere odmienił takowy podług zaszłych okoliczności biegiem 24 razy a nawet i 36 razy przez 200 ludzi przez różgi ma być ukarany.

Art. 26 pruski
Żołnierz każdy powinien się tą stancją kontentować, jaka mu podług regulamentu królewskiego jest naznaczona, a samowładnie żadna sobie przywłaszczać któryby się tej sprzeciwił dyspozycji ten jako buntownik ma być na ciele i życiu karany.

Art. 24 saski
Każdy żołnierz tą kwatere jako jemu według najlaskawszego rozrządzenia jest ukazana ma się kontentować i sam sobie nie ma obiecać kwatery kto temu się sprzeciwi jako rozruch czyniący na ciele i życiu ma być karany.

Podobne uregulowania przewidywały także wcześniejsze przepisy obowiązujące w dawnym prawie wojskowym Rzeczypospolitej szlacheckiej *Artykuły hetmańskie z 1609 r.*, art. 33 i art. 1, cz. 2, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 183; *Artykuły Krzysztofa Radziwiłła*, art. 11, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 237; *Artykuły Janusza Radziwiłła*, art. 75, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 269–270; *Artykuły Władysława IV*, tytuł XIV, art. 1, S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 218.

Generalnie, porównanie treści *Artykułów wojskowych* z 1775 r. z przepisami pruskimi oraz saskimi obala twierdzenia, że artykuły polskie powstały w wyniku prostej recepcji przepisów pruskich bądź też były na nich wyłącznie wzorowane. Analiza przepisów polskich, pruskich i saskich rodzi kilka spostrzeżeń w kwestii związków wspomnianych kodyfikacji. Otóż 12 artykułów przepisów polskich z 1775 r. nie znajduje w ogóle swoich odpowiedników w obu wcześniejszych kodyfikacjach. Z kolei za stosunkowo wierne (zmieniona redakcja) można uznać 5 przepisów artykułów polskich, pruskich oraz saskich. Co najmniej 18 innych artykułów w trzech analizowanych kodyfikacjach prawa wojskowego wykazywało duże podobieństwa, a 10 innych jedynie bardzo ogólne, z tym że polska redakcja była zazwyczaj zmodyfikowana i bardziej rozbudowana. Należy podkreślić, że ustawodawca polski, idąc z duchem oświeceniowych przemian, uwzględniał przy tworzeniu *Artykułów wojskowych* z 1775 r. niektóre postulaty szkoły humanitarnej w prawie karnym. Wydaje się ponadto, że twórcy *Artykułów wojskowych* z 1775 r. korzystali z obu wcześniejszych kodyfikacji równocześnie. Warto również zaznaczyć, iż większość norm znajdujących się w poddanych analizie trzech osiemnastowiecznych kodyfikacjach prawa wojskowego posiada swoje odpowiedniki już w *Artykułach wojskowych Władysława IV dla cudzoziemskiego autoramentu*, które były wzorowane na przepisach szwedzkich z 1621 r. Badania porównawcze wykazały także ogólne podobieństwo między ponad połową przepisów *Artykułów wojskowych* z 1775 r. a wcześniejszymi przepisami rodzimego prawa wojskowego, obowiązującymi w armii Rzeczypospolitej szlacheckiej, takimi jak: artykuły wojskowe hetmanów litewskich Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów, *Artykuły wojenne hetmańskie* z 1609 r. oraz artykuły króla Augusta II wydane dla wojsk autoramentu cudzoziemskiego w 1698 r. Niektóre normy zostały przejęte z osiemnastowiecznych regulaminów wojskowych. Potwierdza się zatem zapewnienie hetmana F. K. Branickiego, który wskazywał na to, że kodyfikacja prawa wojskowego z 1775 r. powstała na podstawie wcześniejszych przepisów prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej²³.

Istnieją wątpliwości co do tego, na jakim terenie (czy jedynie w Koronie, czy również na Litwie), od kiedy i w jakich formacjach, tj. autoramencie narodowym czy tylko w cudzoziemskim, obowiązywały przepisy *Artykułów wojskowych* z 1775 r. Nie można wykluczyć tego, że kodyfikacja, która z całą pewnością obowiązywała w oddziałach o tzw. cudzoziemskim rodowodzie, zaczęła obowiązywać w całym wojsku Rzeczypospolitej szlacheckiej lub, co znacznie bardziej prawdopodobne, w Koronie już od roku 1776, tj. od momentu przejścia władzy nad wojskiem przez Departament Wojskowy Rady Nieustającej. Jednak pogląd o wprowadzeniu w życie przepisów kodyfikacji wojskowej w oddziałach narodowych od 1776 r., w tym w szczególności w kawalerii narodowej, należy skonfrontować z wynikami badań Emanuela Rostworowskiego na temat aukcji wojska przed Sejmem Wielkim. Spośród licznych projektów reformy osiemnastowiecznej armii

²³ AGAD, ML, dz.VII, sygn. 69, s. 46–47; szerzej patrz W. Organiściak, *Z badań nad pochodzeniem*, s. 80 n.

Rzeczypospolitej zwraca uwagę *Projekt regulamentu nowo reformowanego wojska autoramentu polskiego z 1768 r.* Oprócz likwidacji systemu towarzyskiego przewidywał wprowadzenie subordynacji „pod karami w wojsku cudzoziemskim praktykowanymi”. Między innymi z tego właśnie powodu szlachta sprzeciwiła się tym rozwiązaniom i masowo poparła konfederatów barskich. Kolejna reforma autoramentu polskiego przeprowadzona w 1776 r. miała charakter powierzchowny. Zachowano system towarzyski, a wraz z nim zapewne utrzymano w mocy dawne *Artykuły hetmańskie z 1609 r.*, którymi posługiwali się również konfederaci barscy. Kolejne ważniejsze próby reform wojskowych z lat 1784–1786 zaczęły się od „rozprawiania o dyscyplinie i karności wojskowej”, z tym że początkowo nie dopuszczono do naruszenia prerogatyw towarzystwa kawalerii narodowej²⁴. To, iż po 1776 r. *Artykuły wojskowe z 1775 r.* nie były jedyną kodyfikacją prawa obowiązującą w sądownictwie wojskowym, wynika także z analizy dzieła Teodora Ostrowskiego *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego z 1784 r.* Autor, omawiając problematykę sądów wojskowych, napisał: „Každy albowiem regiment lub dywizja ma swego osobnego sędziego albo audytora, który podług Artykułów wojskowych roku 1609 lub późniejszego roku regulaminu sądy swe składa”²⁵. Powyższa informacja wskazuje na to, iż nadal stosowano *Artykuły hetmańskie z 1609 r.* To, iż po roku 1775 obowiązywał podobny do wcześniejszego system źródeł prawa wojskowego z dodanymi *Artykułami wojskowymi z 1775 r.* dla formacji o tzw. cudzoziemskim rodowodzie, zdaje się potwierdzać jeden ze zbiorów prawa wojskowego, sporządzony w 1784 r. w Lubowli na potrzeby stacjonującego tam garnizonu. Składał się on z *Artykułów wojskowych z 1775 r.*, wyciągów z regulaminów służbowych regulujących sprawy dyscypliny oraz *Artykułów wojskowych Augusta II z 1698 r.*²⁶

Można przypuszczać, że momentem wejścia w życie *Artykułów wojskowych z 1775 r.* w całym wojsku Rzeczypospolitej szlacheckiej lub, co bardziej prawdopodobne, jedynie w armii koronnej był rok 1786. Przyjęto wtedy bowiem nowe regulaminy wojskowe, które odwoływały się do postanowień kodyfikacji z 1775 r.²⁷ Wydaje się jednak, że *Artykuły wojskowe z 1775 r.* zaczęły obowiązywać w oddziałach kawalerii narodowej, w tym głównie jej szeregowców, po uchwale sejmu z 22 lipca 1789 r. o stutysięcnej armii. Wspomniana uchwała głosiła, iż „w celu utrzymania nale-

²⁴ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957, s. 52–53, 137, 154; nie można też wykluczyć tego, że część przepisów *Artykułów wojskowych z 1775 r.* obowiązywała w oddziałach kawalerii narodowej, ale tylko szeregowców i podoficerów pochodzenia plebejskiego. Pośrednio przemawia za tym to, że dopiero po uchwale Sejmu Wielkiego z 22 lipca 1789 r. zezwolono generałom dowodzącym dywizjami na karanie szeregowców służących w oddziałach kawalerii narodowej karą biegania przez różgi za mniejsze przestępstwa, po zatwierdzeniu kary przez sztab brygady. Szerzej patrz L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa 1975, s. 352–353.

²⁵ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784, s. 72.

²⁶ BPAU–PANKr., sygn. 1531.

²⁷ *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla całego wojska*, Warszawa 1786; *Regulamen execerunku dla brygad kawalerii narodowej i pułków przedniej straży wojska Obojga Narodów*, Warszawa 1786.

żytej karności w chorągwiach kawalerii narodowej tak znacznie powiększonych” generałowie dowodzący dywizjami otrzymali na podstawie *Procederu prawnego wojskowego* prawo karania szeregowych bieganiami przez różgi za mniejsze przestępstwa, po zatwierdzeniu kary przez sztab brygady. Za poważne przestępstwa takie kary mógł wymierzać tylko sąd wojskowy. Co ciekawe, „otrzymana kara bieganiami przez różgi żadnego zarzutu, albo przeszkody do pozostania w służbie kawalerii narodowej szeregowemu do służby zdatnemu i nawet do awansu w czasie dalszym czynić nie ma”²⁸. Złamano tym samym dawne zasady prawa wojskowego, zakazujące karania szlachty niektórymi karami na ciele (chłosta). Niewykluczone więc, że dopiero po roku 1789 w oddziałach narodowych stosowano część kar właściwych *Artykułom wojskowym z 1775 r.*

Jednakże dopiero zmiany w organizacji armii dokonane na mocy uchwał Sejmu Wielkiego oraz ponowne wydanie w 1790 r. z rozkazu Komisji Wojskowej Obojga Narodów *Artykułów wojskowych i Procederu prawnego wojskowego* pozwalają przypuszczać, że kodyfikacja z 1775 r. stała się w 1790 r. podstawową ustawą karną obowiązującą w odradzającym się z upadku wojsku Rzeczypospolitej szlacheckiej²⁹.

Najbardziej prawdopodobne wydaje się zatem obowiązywanie w latach 1775–1790 przepisów starych, w tym *Artykułów hetmańskich z 1609 r.* dla wojsk autoramentu narodowego oraz *Artykułów wojskowych Augusta II z 1698 r.* i *Artykułów wojennych Augusta III z 1749 r.*, równoległe z przepisami *Artykułów wojskowych z 1775 r.* dla wojsk dawnego tzw. autoramentu cudzoziemskiego, czyli głównie oddziałów piechoty. Można przypuszczać natomiast, że od 1790 r., tj. od ponownego ogłoszenia *Artykułów wojskowych z 1775 r.*, a także w okresie konfederacji targowickiej³⁰ i powstania kościuszkowskiego³¹ były one niemal wyłącznie

²⁸ Cyt. za L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność*, s. 352–353; ciekawe postulaty zrównania kar dla podoficerów i kawalerów w oddziałach kawalerii narodowej oraz wprowadzenia dokumentacji o dotychczasowej karalności żołnierzy odnaleźć można w dziele skierowanym do posłów szlacheckich znanym pt.: *O wojsku Polskim myśli i uwagi Polaka w zagranicznej służbie będącego Prawodawcą Seymu niniejszego komunikowane*, b.m. 1779.

²⁹ *Proceder prawny wojskowy wydany roku 1775 z rozkazu Komisji Wojsk Obojga Narodów przedrukowany*, Warszawa 1790; *Artykuły wojskowe*, Warszawa 1790.

³⁰ VL, t. 10, wyd. Z. Kaczmarczyk, J. Matuszewski, M. Sczaniecki, J. Wąsicki, Poznań 1952, s. 189.

³¹ Dokumenty praktyki oraz niektóre rozkazy Kościuszki wskazują na to, że posługiwano się właśnie *Artykułami wojskowymi z 1775 r.* oraz *Procederem prawnym wojskowym*. Co więcej, przepisy te znalazły zastosowanie także w orzecznictwie i procedurze Sądu Kryminalnego Wojskowego, który — wbrew nazwie — był sądem powszechnym. AP w Krakowie Oddział Wawel (dalej: AP Kr.), Arch. Chodkiewiczów, sygn. 3256; AGAD, Militaria z Jabłonny, sygn. 154, sygn. 167; „Gazeta Rządowa” z 19 VII 1794, s. 75; *Akty powstania Kościuszki*, t. 3, wyd. W. Dzwonkowski, E. Kipa, R. Marciniak, Wrocław–Kraków 1955, s. 39; A. Lityński, *Proces karny insurekcji 1794*, Katowice 1983, s. 5; idem, *Kara śmierci w prawie powstania 1794*, w: *Dawne sądy i prawo*, red. A. Lityński, Katowice 1983, s. 83; *Pisma Tadeusza Kościuszki*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1947, s. 58; AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 317a, s. 24; w trakcie powstania kościuszkowskiego powoływano się jeszcze czasami na dawne prawa o pospolitym ruszeniu, szczególnie w odniesieniu do nieposłusznej szlachty, jednak ci, którzy mieli je stosować, nie wiedzieli niejednokrotnie o jakie przepisy chodzi. Patrz J. Kowecki, *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794*, Warszawa 1963, s. 163.

obowiązującą kodyfikacją wojskowego prawa karnego materialnego. Należy również wspomnieć, iż kodyfikacja prawa karnego wojskowego z 1775 r. obowiązywała w ograniczonym zakresie w Legionach Jana Henryka Dąbrowskiego³², a nawet przez krótki czas w armii Księstwa Warszawskiego³³.

Zakres obowiązywania *Artykułów wojskowych* z 1775 r. był pod względem osobowym inny w odniesieniu do szeregowców i podoficerów niż do oficerów. Tych ostatnich obowiązywały jedynie specjalne przepisy karne, które stanowiły odrębną część *Artykułów wojskowych* z 1775 r. Regulowały one głównie kary za przestępstwa polityczne oraz niektóre przestępstwa wojskowe, takie jak kontakty z nieprzyjacielem, niesubordynacja, zdrada. Nie wiemy natomiast, jakie normy prawne stosowano w odniesieniu do oficerów w przypadku przestępstw pospolitych. Prawdopodobnie orzekano na podstawie *Artykułów wojennych hetmańskich* z 1609 r. Skąpo zachowane dokumenty praktyki wojskowego wymiaru sprawiedliwości zdają się też wskazywać, że w pewnych przypadkach stosowano normy prawa ziemskiego³⁴.

Wśród ważniejszych zmian, jakie przyniosło w prawie wojskowym wprowadzenie przepisów *Artykułów wojskowych* z 1775 r., na plan pierwszy wysuwa się precyzyjniejsze unormowanie zagadnień przestępstwa i kary. Wcześniejsze uregulowania zezwalały na wykorzystywanie analogii i sprzyjały stosowaniu arbitralności sędziowskiej, a istniejący system kar nieoznaczonych stwarzał możliwości licznych nadużyć. Taki stan rzeczy był ostro krytykowany przez przedstawicieli osiemnastowiecznej szkoły humanitarnej w prawie karnym. Domagali się oni, aby ustawa stała się wyłącznym źródłem prawa. Postulowali precyzyjne określenie w ustawie, jakie czyny podlegają represji karnej. Jednym z największych osiągnięć polskiego ustawodawstwa tamtej doby było wprowadzenie w *Artykułach wojskowych* z 1775 r. zasady *nulla poena sine lege*³⁵. Nie udało się natomiast w pełni wcielić w życie drugiej fundamentalnej zasady prawa kar-

³² Nie jest jasna sprawa obowiązywania kodyfikacji z 1775 r. w Legionach Dąbrowskiego. Jak wynika z badań Jana Pachonkiego, gen. J. H. Dąbrowski od momentu tworzenia Legionów dążył do wyłączenia Polaków spod sądownictwa, zarówno włoskiego, jak i francuskiego. Twórca Legionów chciał oprzeć wymiar sprawiedliwości na dawnym polskim kodeksie wojskowym, tj. *Procederze prawnym wojskowym*. Początkowo jednak legioniści nie mieli nawet jednego egzemplarza *Procederu*, który po jakimś czasie sprowadzono z kraju i zapewne wykorzystywano. W 1797 r. w Bolonii funkcjonował legionowy sąd polski. Wiadomo, że z uwagi na przestarzały charakter przepisów polskich (chodziło głównie o kary cielesne występujące w *Artykułach wojskowych* z 1775 r.) wzorowano się przede wszystkim na przepisach francuskich, utrzymując jednak niektóre sankcje i ważniejsze zasady postępowania właściwe polskiej kodyfikacji z 1775 r. Problem wymaga dalszych badań. Ciekawe byłoby też ustalenie wpływu kodyfikacji z 1775 r. na uchwalone w Legionach przepisy prawa karnego wojskowego. J. Pachonki, *Legiony Polskie. Prawda i legenda. 1794–1807*, t. 1, Warszawa 1969, s. 286–287, t. 4, Warszawa 1979, s. 628–630.

³³ Szerzej patrz: L. A. Sulek, *Wojskowy kodeks karny armii Księstwa Warszawskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1982, t. 25, s. 179 n.

³⁴ *Artykuły wojskowe dla generałów i oficerów wyższej i niższej rangi, względem przestępstw kryminalnych*. Wydane łącznie z *Artykułami wojskowymi* z 1775 r., s. 48–54; patrz np. AGAD, Archiwum Roskie, pudło 6, sygn. CXXXVII 1/1; pudło 11, sygn. CXLV 4/21.

³⁵ *Artykuły wojskowe* 1775, art. 48.

nego, która z czasem została określona jako *nullum crimen sine lege*. Przepisy *Procederu prawnego wojskowego* z 1775 r. przekonują, iż zdawano sobie już wtedy sprawę, że przestępstwem jest czyn opisany w ustawie, niemniej jednak ustawodawca w przypadku luk w prawie zalecał stosowanie przepisów prawa powszechnego, a przy braku uregulowań zezwalał nawet na wykorzystanie krytykowanej analogii³⁶.

Omawiając problematykę przestępstw występujących w *Artykułach wojskowych* z 1775 r., należy na wstępie zaznaczyć, iż ustawodawca uregulował w nich przede wszystkim typowe przestępstwa wojskowe. Tak np. postanowienia *Artykułów wojskowych* z 1775 r. penalizowały przestępstwa przeciwko religii i jej zakazom w bardzo ograniczonym zakresie. Należałoby do nich zaliczyć bluźnierstwo, krzywoprzysięstwo, nieuczęszczanie do kościoła, używanie przekleństw i nadużywanie imienia boskiego oraz czary³⁷.

Kodyfikacja z 1775 r. szeroko regulowała przestępstwa przeciwko karności, przełożonym i służbie wojskowej. Ustawodawca nałożył na żołnierzy obowiązek wierności i posłuszeństwa wobec króla, Rzeczypospolitej oraz przełożonych. Żołnierze zobowiązani zostali ponadto do sumiennej służby, dbałości o dobro wojska, do zapobiegania wszelkim szkodom pod groźbą kar na czci, ciele i życiu³⁸. Zakazywano publicznego występowania w sprawie wypłaty żołdu, a łamiących ten zakaz uznawano za buntowników i karano śmiercią przez rozstrzelanie³⁹. Do tej kategorii przestępstw zaliczano nie tylko bezpośrednie uczestniczenie w buncie, rozruchach, konfederacji czy rokoszu, ale również nakłanianie do tego⁴⁰.

Przedrozbiorowe prawo wojskowe, w tym także *Artykuły wojskowe* z 1775 r., bardzo surowo traktowało sprawców słownego lub czynnego wystąpienia przeciwko przełożonym. Należy jednak zaznaczyć, że w porównaniu do wcześniejszych uregulowań w *Artykułach wojskowych* z 1775 r., niemal zupełnie zrezygnowano w takich przypadkach ze stosowania kary śmierci⁴¹. Ważną i często występującą kategorią czynów zabronionych przez dawne prawo wojskowe, w tym także *Artykuły woj-*

³⁶ *Proceder prawny*, s. 54, 58.

³⁷ Jedynie za to ostatnie przestępstwo znane jako stosowanie „gusłów i zabobonów” groziła kara śmierci. Natomiast w odniesieniu do większości przestępstw religijnych sądy miały zazwyczaj orzekać takie kary, jak: stanie na kolkach, bieganie przez różgi. *Artykuły wojskowe* 1775, s. 4, 6. We wcześniejszych ustawach wojskowych przestępstwa przeciwko religii nie występowały zbyt często. Patrz S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 5, 6, 7, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 67, 77, 176, 210, 226–227, 234–235, 264, 292. Niejasno przedstawia się sprawa wymierzania kary za czary przez sądownictwo wojskowe. Nie wiemy, czy sprawy tego typu przekazywane były sądom duchownym lub miejskim, czy też rozpatrywane były przez sądy wojskowe. Patrz B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź 1952, s. 81.

³⁸ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 6, 8; por. uregulowania wcześniejsze. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 40, 65, 74, 120, 144, 151, 163, 168, 197, 224, 244, 263, 342.

³⁹ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 40.

⁴⁰ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 28, 30; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 40–41, 65, 82, 109, 143–144, 150–151, 156, 167, 178, 190, 214, 236, 261, 294, 306.

⁴¹ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 8; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 41, 65, 96, 114, 130, 146, 167, 168, 211, 214, 306, 353.

skowe z 1775 r., były przestępstwa naruszające ład wewnętrzny i porządek wojskowy⁴².

Kodyfikacja z 1775 r. utrzymywała w mocy znany niektórym wcześniejszym przepisom prawa wojskowego Rzeczypospolitej szlacheckiej zakaz samowolnego zmieniania wyznaczonego przez dowódców miejsca zakwaterowania lub pozycji w szyku wojskowym w czasie marszu lub przed bitwą i w czasie jej trwania. Jego naruszenie zagrożone było karą biegania przez różgi, a nie jak wcześniej śmiercią⁴³.

Z uwagi na specyfikę warunków wojskowych *Artykuły wojskowe* z 1775 r., podobnie jak liczne wcześniejsze pomniki prawa, zakazywały pod karą biegania przez różgi wszelkich starć i kłótni pomiędzy żołnierzami⁴⁴. Żołnierzom — pod groźbą biegania przez różgi, a w niektórych przypadkach nawet utraty życia — nakazano uczestniczenie w pracach obozowych i fortyfikacyjnych⁴⁵.

Kodyfikacja wojskowa z 1775 r. знаła kilka przestępstw przeciwko obowiązkowi wartowniczym⁴⁶. Przykładowo podoficerowie za dokonanie samowolnej zmiany terminu warty czy służby mieli być karani zamknięciem w łańcuszki, za drugim razem — degradacją, a za trzecim razem — degradacją wieczystą oraz bieganiem przez różgi⁴⁷.

Liczną grupę deliktów wojskowych w kodyfikacji z 1775 r. stanowiły przestępstwa przeciwko obowiązkowi odbywania służby wojskowej oraz popełnione na polu walki. Najpoważniejszym przestępstwem była dezercja. Przepisy *Artykułów wojskowych* z 1775 r. nakazywały karanie dezertersów bieganiem przez różgi, a co było nowością wymiar kary uzależniano od tego, która to była dezercja oraz od tego, czy żołnierz dokonał jeszcze przy tej okazji zaboru mienia wojskowego⁴⁸. *Artykuły wojskowe* z 1775 r. zakazywały pod karą

⁴² Obejmowały one takie zachowania, jak: naruszanie ciszy nocnej po capstrzyku, strzelanie, pijaństwo, kłótnie, niesłuchanie poleceń organów porządkowych i wart *Artykuły wojskowe* 1775, s. 14, 16, 18; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 68–70, 147, 148, 158, 234–235, 265, 293.

⁴³ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 32; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 64–65, 122, 144, 159, 161, 163, 164, 189, 192, 218, 237, 264–265, 268–270, 307, 346.

⁴⁴ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 10; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 42, 66, 75, 83, 113, 121, 130, 140, 144, 151, 156, 165, 167, 188, 194, 214, 227, 233, 270, 294, 308, 311, 319, 345, 353; L. Pauli, *Pojedynek w dawnym polskim prawie wojskowym*, WPP, 1947, s. 414 n.

⁴⁵ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 16; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 75, 215.

⁴⁶ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 20; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 65, 95, 96, 117, 121, 130, 136, 144, 168, 214, 227–229, 241, 242, 293, 307, 316, 350; *Regulamin służby — kawalerii* 1775, s. 137; L. Pauli, *Warta wojskowa w dawnej Polsce (szkic historyczno-prawny)*, WPP, 1948, s. 84 n.

⁴⁷ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 12, 14; *Regulament dla regimentu gwardii pieszej koronnej JKMc i Rzeplitej* 1769, s. 370; *Regulamin służby obozowej — pieszych* 1775, s. 143, 186; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 69, 73, 114, 134, 135, 146, 152, 157, 168, 241, 245, 249, 261, 262, 311, 342.

⁴⁸ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 26, 28; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 65, 66, 68, 99, 114, 121, 122, 129, 132, 139, 145, 159, 168, 214, 230, 238, 239, 245, 268, 310, 342, 343, 349, 351, 353; bardzo szerokie omówienie przestępstwa dezercji oraz zasad postępowania władz wojskowych, prowadzenia śledztwa pozostawił nam S. Brodowski w *Corpus iuris militaris Polonicum*, s. 136, 138, 140, 142, 144, 148, 150, 154.

śmierci utrzymywania jakichkolwiek kontaktów z nieprzyjacielem oraz zdradzania hasła⁴⁹.

Wcześniejsze polskie artykuły wojskowe penalizowały przestępstwa obyczajowe we własnym zakresie. *Artykuły wojskowe z 1775 r.* wprowadziły nowoczesną zasadę karania za gwałt oraz bigamię zgodnie z postanowieniami prawa pospolitego⁵⁰.

Przy okazji omawiania problematyki przestępstw obyczajowych powstaje tu ciekawy problem traktowania w wojsku polskim np. muzułmanów. Trudno jednoznacznie odpowiedzieć, na ile uwzględniano obce normy moralne. O tym, że pewne elementy humanitarne przedostawały się także do sądownictwa wojskowego, świadczy zmieniony z rozkazu regimentarza generalnego Augusta Czartoryskiego wyrok sądu wojskowego z 1764 r. Skazano w nim na ścięcie za zgwałcenie nieletniej dziewczyny i pederastię szeregowca regimentu dragonii Karola Kwiatkowskiego. Książę Czartoryski zmienił orzeczenie sądu, uzasadniając to w następujący sposób: „Ponieważ Karol Kwiatkowski winowajca do zarzucanych sobie nie przyznaje się występków i że z niedostatecznej i źle wyprowadzonej inkwizycji doskonale zwiedzieć się nie można, czyli wyrażone przeciwko winowajcy judicium tyle wagi mają, aby wystarczającą czyniły konwiktacją, iż delikwenta podług rygoru prawa pospolitego na życiu skarany być powinien, gdy jednak z różnych przyczyn nie zdaje się przez powtórna inkwizycję te zgorzenie bardziej rozgłosić i na to mieć należy wzgląd, iż delikwent będąc mahometaninem i w grubej wychowany niewiomości o szkaradności takich przeciwko naturze wszteczeństw, które u Turków są zwyczajne należytej nie mogą mieć informacji przeto — winowajca Kwiatkowski od kary śmierci ma być wolnym, ale przez hycła być wychłostanym i na zawsze z kraju wypędzony”⁵¹.

Postanowienia *Artykułów wojskowych z 1775 r.* nakazywały łagodne obchodzenie się z ludnością cywilną w miejscu stacjonowania, grożąc nieuchronną karą, a w przypadku poważniejszych naruszeń — karą biegania przez różgi, a nawet śmiercią⁵². Jednym ze szczególnie chronionych dóbr w dawnym wojsku było uzbrojenie i wyposażenie wojskowe. Dano temu wyraz także w przepisach *Artykułów wojskowych z 1775 r.* zakazując m.in. sprzedawania, zastawiania, zamieniania, wypożyczania mienia wojskowego⁵³.

⁴⁹ *Artykuły wojskowe 1775*, s. 28; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 82, 189, 214, 234, 268, 295, 308, 350.

⁵⁰ Dodatkowo zakazano także pod karą biegania przez różgi — w odniesieniu do żołnierza, a pod karą degradacji w przypadku podoficera — utrzymywania przez nich kobiet lekkich obyczajów, *Artykuły wojskowe 1775*, s. 30; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 71, 77, 124, 151, 156, 166, 176, 181, 185, 214, 218, 236, 248, 262, 270, 271, 294, 312, 344.

⁵¹ *Ciekawy dokument historyczny*, wyd. Z. Sitnicki, WPP, 1935, s. 39–45.

⁵² *Artykuł wojskowe 1775*, s. 32, 34, 36, 38; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 5–7, 14–18, 41–43, 73, 92, 107, 108, 114, 119, 122, 133, 152, 159, 160, 161, 166, 167, 178–181, 207, 218, 240, 262, 270, 294, 319, 343, 353.

⁵³ *Artykuły wojskowe 1775*, s. 32, 34, 36; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 67, 70, 83, 110, 111, 118, 129, 130, 131, 145, 153, 158, 219, 236, 266, 295, 312.

W *Artykułach wojskowych* z 1775 r. utrzymano, pod karami degradacji dla podoficera i bieganina przez różgi dla żołnierza, wcześniej znany zakaz zawierania związku małżeńskiego bez zgody przełożonego oficera⁵⁴. Ustawodawca zakazał także zaciągania długów przez żołnierzy bez zgody przełożonych⁵⁵.

Wśród przestępstw oficerskich kodyfikacja z 1775 r., której częścią były *Artykuły wojskowe dla Generałów i oficerów wyższej i niższej rangi względem przestępców kryminalnych*, wymienia przede wszystkim obrazę majestatu i zdradę kraju⁵⁶. Według postanowień kodyfikacji z 1775 r. przestępstwo zdrady ojczyzny polegało na prowadzeniu korespondencji oraz tajnych porozumień z nieprzyjacielem. Sprawca takiego przestępstwa miał być kryminalnie sądzony i karany na czci, życiu i fortunie⁵⁷. Oficerom zakazano także pobierania pensji od obcego państwa. Sprawcę traktowano jako popełniającego przestępstwo korupcji, za którą miał odpowiadać przed sądem wojskowym⁵⁸. *Artykuły wojskowe* z 1775 r. groziły także surowymi karami za tzw. ozięłość w obronie⁵⁹. Ponadto każdy generał lub oficer za organizowanie spisków i doprowadzenie do buntu w podległym mu oddziale miał być sądzony i karany jak buntownik⁶⁰. Za przestępstwo uznano także defraudację funduszy wojskowych⁶¹.

Sumując problematykę deliktów w *Artykułach wojskowych* z 1775 r., warto podkreślić, iż wojskowe prawo karne Rzeczypospolitej szlacheckiej przed 1775 r. regulowało w zasadzie całość przestępstw, jakich mógł się dopuścić żołnierz pełniący czynną służbę. Jeżeli idzie o przestępstwa niewojskowe, *Artykuły wojskowe* z 1775 r. zmieniły zasadniczo dotychczasowe regulacje i wprowadziły ogólną normę ustalającą zasady karalności żołnierzy za przestępstwa niewojskowe zgodnie z postanowieniami prawa pospolitego. Stanowiła ona, że: „Wszelkie inne zbrodnie jak to: morderstwo, zabójstwo, po ulicach rabowanie, podpalania, kradzież podług praw pospolitych w kraju sądzone i na przestępcach karane być mają. Kradzie-

⁵⁴ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 30, 32; por. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 23, 24, 70; AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 5, *Artykuły wojenne* Augusta III, art. 23.

⁵⁵ Za złamanie zakazu zaciągania długów groziła kara na ciele, a wymiar kary zależał od wielkości długu. Przestępstwo to ścigane było, co należało do wyjątków, z oskarżenia prywatnego, a żołnierzowi wymierzano karę, jedynie gdy nie był w stanie zwrócić długu i zażądał tego wierzyciel. *Artykuły wojskowe* 1775, s. 34.

⁵⁶ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 48; por. S. Brodowski, *Corpus iuris*, s. 60; *Proceder prawny*, s. 116; A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI-XVIII wieku*, Katowice 1976, s. 39.

⁵⁷ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 48. Praktyka była jednak inna. Za przykład niech posłuży zdrada księcia Ludwika Wirtemberskiego, który dowodził oddziałami litewskimi w czasie kampanii 1792 r. Otóż pomimo pisemnych dowodów jego zdrady nie został na nawet postawiony przed sądem wojskowym, ale pozwolono mu przez Warszawę wyjechać do Berlina. T. Korzon, *Dzieje wojen*, t. 3, s. 154.

⁵⁸ *Artykuły wojskowe* 1775, s. 48, 50.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 50.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Artykuł 4. części oficerskiej stanowił, że: „Ktoby z powierzonych sobie pieniędzy za wojsko lub expensa extraordinaryjne wojskowe odważył się co na swój własny obrócić pożytek takowy w areszt wzięty i kryminalnie sądzony być powinien”. *Ibidem*.

że jednak, które z gwałtownym wyłamaniem się dzieją, nie odbicie powinny być na życiu karane⁶². Poprzez takie unormowanie dokonano stosunkowo ścisłego podziału na przestępstwa wojskowe i cywilne. Analizując przeobrażenia, jakie przyniosła kodyfikacja z 1775 r. w katalogu przestępstw, należy zauważyć, iż w tej dziedzinie nie nastąpiły jakiegóż poważniejsze zmiany. Poza bardziej szczegółowym zdefiniowaniem niektórych przestępstw wojskowych, takich jak np. dezercja czy samowolne oddalenie się, brak w tym zakresie istotnych nowości. Na uwagę zasługuje natomiast znaczne złagodzenie sankcji karnych za większość przestępstw wojskowych występujących w *Artykułach wojskowych z 1775 r.* w porównaniu do uregulowań zawartych we wcześniejszych przepisach prawa karnego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Powyższe zjawisko widoczne jest szczególnie w odniesieniu do najcięższych przestępstw, takich jak dezercja, nie-subordynacja czy pojedynki. Godne podkreślenia jest także i to, że złagodzenie przepisów szło w parze z praktyką wojskowego wymiaru sprawiedliwości, który szczególnie w czasie powstania kościuszkowskiego wydawał na ogół łagodne wyroki⁶³.

Omawiając zagadnienie kary w kodyfikacji prawa karnego materialnego z 1775 r. należy na wstępie zaznaczyć, że humanitaryści domagali się ograniczenia, a z czasem nawet zniesienia kary śmierci. Kodyfikacja prawa wojskowego z 1775 r. nie wprowadzała jeszcze w pełni tych postulatów, choć, co warto podkreślić, wymierzenie kary śmierci mogło nastąpić jedynie w przypadku bezspornego udowodnienia zarzucanego czynu oraz ustaleniu, że sprawca działał umyślnie i w warunkach recydywy. Trzeba zaakcentować, iż *Artykuły wojskowe z 1775 r.* niemal we wszystkich przypadkach dopuszczały możliwość zamiennego stosowania kary śmierci z karą dożywotniego pozbawienia wolności połączoną z robotami fortecznymi. Należy także zaznaczyć, iż już w pierwszej połowie XVIII w. podjęto działania zmierzające do ograniczenia stosowania kary śmierci. Dowodzi tego m.in. komentarz pióra nieznanego autora do postanowień regulaminu z czasów saskich. Wyjaśniał on: „Słuszną rzeczą uczynić przykład i wieszać na szubienicy każdego, który

⁶² Ibidem, s. 36.

⁶³ Przykładowo sąd wojskowy skazał za kradzież 2 sierpnia 1790 r. towarzysza Jana Witkowskiego na degradację, wydalenie z pułku, osiemnastokrotne bieganie przez różgi i dwaścianaście lat robót przy taczkach. Wyrok ten zatwierdził gen. Józef Poniatowski 15 sierpnia, zmniejszając czas pobytu w twierdzy do pięciu lat. Podaję za L. Ratajczyk, *Wojsko i obronność*, s. 352–353, 357. Powyższe tendencje są jeszcze bardziej widoczne w okresie powstania kościuszkowskiego, co m.in. widać na przykładzie inkwizycji oraz wyroku sądu wojskowego na niejakiego Szelałagowskiego, który postrzelił dwie osoby. Jednak po dokładnym śledztwie sąd wojskowy znalazł liczne okoliczności łagodzące i skazał żołnierza jedynie na 30 fuchtlów „dla przykładu innym, że trzeba się obchodzić z bronią ostrożnie”. Aprobujący powyższy wyrok gen. Józef Orłowski obniżył jeszcze karę do 10 fuchtlów, AP Kr., Arch. Chodkiewiczów, sygn. 1244, s. 13–14; patrz też podobnie: ibidem, s. 31–35; ibidem, sygn. 1245, s. 117–119, 223–225; ibidem, sygn. 1264, s. 1–2, 29, 33–36, 43; patrz wyrok na żołnierzy Gwardii Konnej Koronnej za dezercję, który opiewał na karę dwunastokrotnego biegania przez różgi przez 200 ludzi, w jego uzasadnieniu czytamy m.in. „Mając na względzie wiek, jak chęć oznaczoną poprawy i służenia dalej Ojczyźnie decyduje, że w służbie dalej zostać mają, nie w tym w którym służyli korpusie lecz w infanterii”. Aprobujący wyrok gen. J. Orłowski zmniejszył też o połowę ww. karę, co jak na dezercję było wymiarem kary stosunkowo niskim. AP Kr., Arch. Chodkiewiczów, sygn. 1244, s. 19–22.

by tył poddał nieprzyjacielowi. Ale każde szafowanie życiem ludzkim potrzebuje wielkiej uwagi i czystego rozsądku, ile że mądrego to cecha człowieka, nic nie czynić takiego, czego by po tym żałował, więc tedy każdy sumienia przestrzegający sędzia nie powinien się kwapić z przystępowaniem do egzekucji, zwłaszcza takiego żołnierza, który się nie udał do nieprzyjaciela, owszem z ostatniej potrzeby lub innej oczywistej racji przewiniony był do złamania wiary poprzysiężonej. Jeżeliby kto zarzucił, że artykuły wojskowe naznaczyły karę nieodwłoczną i przyzwoitą uciekającym z pola, zbijam ten zarzut tą racją, że — — lepiej winnego zwolnić niż niewinnego potępić⁶⁴.

Na marginesie uwag o karze śmierci pragnę w tym miejscu zwrócić uwagę na przykład realizacji idei humanitarnych w dawnym prawie wojskowym, jaki dał Karol Stanisław Radziwiłł. Nakazał on w swoich *Artykułach wojskowych dla milicji radziwiłłowskiej*, będących stosunkowo wierną kopią *Artykułów wojskowych z 1775 r.*, niemal zupełnie zniesienie kary śmierci, występującej w kodyfikacji z 1775 r., i zastąpienie jej karą dożywotniego więzienia połączoną z robotami w szańcu lub zamku⁶⁵. Także wydany w Polsce w 1787 r. *Elementarz służby wojskowej* zalecał, aby za zbiorową dezercję nie karać już żołnierzy śmiercią, a jedynie „haniebnie obić, głowy im pogolić i zażywać ich do najpodlejszych obozowych robót”⁶⁶.

Pomimo licznych głosów zwolenników idei humanitarnych twórcy wojskowego prawa karnego materialnego nie zdecydowali się na całkowite wyeliminowanie z katalogu kar sankcji okrutnych i hańbiących. Po porównaniu postanowień kodyfikacji z 1775 r. z wcześniejszymi uregulowaniami prawa wojskowego daje się jednak zauważyć pewien postęp w tej dziedzinie. Świadczy o tym na przykład to, iż piętnowanie orzekano od 1775 r. jedynie w odniesieniu do skazanych na dożywotnie więzienie połączone z karą robót. O stosunkowo nowoczesnym charakterze *Artykułów wojskowych z 1775 r.* przekonuje także porównanie ze współczesnym projektem *Zbioru praw sądowych* Andrzeja Zamoyskiego z 1778 r. Kodyfikacja z 1775 r. jawi się w dziedzinie systemu kar jako dzieło bardziej postę-

⁶⁴ *Proceder prawny*, s. 54, 56, 88–108; *Artykuły wojskowe 1775*, art. 8, 10, 16, 20, 28, 30, 34, 36, 38; Nieznany regulamin z czasów saskich AP Kr., Podh. II, sygn. 171, s. 262–263; warto też wspomnieć, iż represyjności wymiaru sprawiedliwości w czasach stanisławowskich kształtowała się różnie. O panowaniu surowej dyscypliny w oddziałach wojskowych w okresie rządów Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej nad wojskiem pisze T. Rawski, *Odzyskana i utracona samodzielność. Wojsko Departamentu*, w: *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 1, red. T. Rawski. Warszawa 1994, s. 38. Z kolei o braku dyscypliny w oddziałach nowo tworzonej armii polskiej przed wojną z Rosją 1792 r. wspomina J. Poniatowski, *Moje wspomnienia o wojnie 1792 roku przeciwko Rosjanom*, Lwów 1863, s. 8.

⁶⁵ *Artykuły wojskowe dla milicji księcia Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego* (prawdopodobnie po roku 1775), art. 3, 4, 5, 6, 8, 16, 20, 24, 27, 28, 30, 42, 45, 48. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 260, bez paginacji. Ten nieznan bliżej pomnik prawa wojskowego zachował się w rękopisie wśród materiałów wojskowych archiwum Radziwiłłów. Jego geneza oraz zakres obowiązywania wymaga gruntownych badań.

⁶⁶ *Elementarz służby wojskowej. Tłumaczenie z dzieła grafa Franciszka Kinskiego gen. Lejt. Dyrektora Szkoły Rycerskiej Kadetów w Neustacie z niektórymi przydatkami przez A. F. Brühl G. A. K. oficera polskiego*, Warszawa 1787, s. 127–128.

powe i wyraża tendencje podobne do rozwiązań pojawiających się w prawie miejskim⁶⁷.

Kolejnym ważnym dowodem na wpływ idei oświeceniowych na *Artykuły wojskowe* z 1775 r. jest szersze zróżnicowanie sankcji widoczne na przykładzie stosowania kary degradacji. Niemal regułą w kodyfikacji z 1775 r. było to, iż zanim wojskowy został zdegradowany, starano się wymierzyć karę łagodniejszą, np. czasowe stanie na kołkach czy krótkie zamknięcie w łańcuszki⁶⁸. Nawet w stosunku do recydywistów często orzekano najpierw degradację czasową, a dopiero za trzecim razem karano degradacją wieczystą⁶⁹. Takie rozwiązania nawiązują do haseł szkoły humanitarnej w prawie karnym, które m.in. postulowały stworzenie przestępcy możliwości poprawy i powrotu do normalnego społeczeństwa, a w przypadku zdegradowanych żołnierzy odzyskania dawnego stopnia i miejsca w hierarchii wojskowej.

⁶⁷ Por. M. Mikołajczyk, *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice 1998, s. 273–274; jeżeli zaś chodzi o projekt *Zbioru praw sądowych* A. Zamoyńskiego, to podobny wniosek nie jest już tak jednoznaczny. E. Borkowska-Bagińska, *Zbiór praw sądowych*, s. 300–303; *Proceder prawny*, s. 160, 162; *Artykuły wojskowe 1775*, s. 30, 36, 38. Można też stwierdzić, iż większość znanych prawu wojskowemu kar na czci występowała także w prawie pospolitym, choć niejednokrotnie sposób ich egzekucji i nazwa odbiegały nieco od norm znanych prawu wojskowemu. Przykładowo wśród kar ośmieszających zamiast maski hańby w odniesieniu do osób wojskowych stosowano np. noszenie drewnianych karabinów w piechocie czy siodeł w kawalerii. *Proceder prawny*, s. 160; *Regulamin excecunku dla brygad kawalerii narodowej i pułków przedniej straży wojska Obojga Narodów*, Warszawa 1790, s. 221–222; *Regulamin służby obozowej i garnizonowej dla całego wojska Obojga Narodów*, Warszawa 1790, s. 174; *Regulamen excecunku dla brygad 1786*, s. 54.

⁶⁸ *Artykuły wojskowe 1775*, art. 10, 11, 12, 19, 25, 26, 32, 44; S. Brodowski, *Corpus iuris*, dodatek pt.: *Cancelaria wojenna*, s. 51–52; *Regulamin służby obozowej — — kawalerii 1775*, s. 159, 239–240; *Regulament dla regimentu gwardii 1769*, s. 290; *Regulamin służby obozowej — — pieszych 1775*, s. 70, 80, 90, 110, 185; *Regulamin służby — — dla całego wojska 1790*, s. 46, 68, 86, 124, 136, 156, 168, 178; Przykładowo, sąd w Krakowie skazał niejakiego Marcina Urbańskiego w 1753 r. na dwutygodniowe pozbawienie officium kaprałskiego. AP Kr., Akta miasta Krakowa (dalej: AMKr.), sygn. 880, s. 270, 274, 275. Czterdzieści lat później sąd w Krakowie zdegradował oficera na pół roku za bezprawne aresztowanie szlachcica. Na zdegradowanego oficera nałożono ponadto karę majątkową, nakazując mu służyć za żołd prostego żołnierza. AP Kr., AMKr., sygn. 895, s. 81–82.

⁶⁹ Z tym ostatnim rozwiązaniem spotykamy się m.in. w wyroku sądu wojskowego z 22 sierpnia 1792 r. na namiestnika Wojciecha Dmochowskiego, służącego w brygadzie Piotra Jażyńskiego. Sądy wojskowe nie zawsze określały sztywno czas degradacji, stosując — zgodnie ze zwyczajem wojskowym oraz zapewne nie bez wpływu idei Oświecenia — degradację do czasu nowych zasług czy okazania męstwa. W czasach stanisławowskich oraz w okresie powstania kościuszkowskiego termin degradacji był już zazwyczaj ściśle określony. AGAD, Militaria z Jabłonny, sygn. 20; *Rozkazy dzienne do Komendantów miasta Warszawy i Księstwa Mazowieckiego*, w: *Wypisy źródłowe do historii sztuki wojennej*, z. 10: *Polska sztuka wojenna w okresie powstania kościuszkowskiego*, oprac. A. Zahorski. Warszawa 1960, s. 162, 163. Ciekawe rozwiązanie, w którym widać wpływ idei oświeceniowych, przyjął sąd wojskowy z czasów powstania kościuszkowskiego, który skazał niejakiego towarzysza Nizkiewiczza za ustawiczne pijaństwo na degradację do stopnia szeregowca na okres 2 miesięcy, z nakazem pozostawienia jego płacy przy dowódcy, który miał mu zakupić za to nowy mundur i wyposażenie, „gdyby zaś nie poprawił się owszem w nalogu pijaństwa został, natenczas na zawsze degradowany będzie i do piechoty oddany zostanie”. *Rozkazy dzienne do Komendantów*, s. 163; „Gazeta Rządowa” z 5 X 1794, wyrok na oficerów z dywizji Sierakowskiego, którzy uciekli z placu boju. Kościuszko, aprobując dekret sądu wojskowego, nakazał także jako dodatkową karę opublikowanie dekretu w gazetach; ibidem; z 12 IX 1794, s. 279–280; o przywróceniu do stopnia oficerskiego czytamy m.in. w rozkazach gen. Orłowskiego. *Rozkazy dzienne do Komendantów*, s. 171. Patrz też ibidem, s. 168–169.

Jedną z najczęściej występujących w *Artykułach wojskowych* z 1775 r. kar było tzw. bieganie przez różgi. Panuje przekonanie, iż ten okrutny rodzaj kary na ciele wywodzi swój rodowód z armii pruskiej, co jednak nie jest zgodne z prawdą, ponieważ stosowano go wcześniej, chociażby w armii szwedzkiej. Dopiero jednak w wyniku bezwzględnych praktyk stosowanych m.in. w pruskim sądownictwie wojskowym nastąpiło spopularyzowanie omawianej kary, a nadanie jej dominującego charakteru wynikało zapewne z konieczności utrzymania chłosty jako sankcji nadającej się do stopniowania dolegliwości. Godzi się jednak podkreślić, iż ten okrutny rodzaj kary zgodnie z postanowieniami kodyfikacji wojskowej z 1775 r. można było stosować jedynie w przypadku orzeczenia go przez sąd wojskowy, a w niektórych przypadkach dopiero po zatwierdzeniu takiego wyroku przez Komisję Wojskową. Warto przy tej okazji zaznaczyć, że ówczesni ustawodawcy oraz pisarze wojskowi podjęli próbę wyeliminowania arbitralnego, niczym nieograniczonego bicia żołnierzy przez ich przełożonych. Tendencja powyższa jest szczególnie widoczna w postanowieniach regulaminów wojskowych pochodzących z drugiej połowy XVIII w. Zakazano w nich bicia żołnierzy za drobne naruszenia dyscypliny oraz braki w wykszoleniu wojskowym. W celu wyeliminowania dotychczasowej samowoli dowódców wprowadzono ściśle uregulowania określające, kto, za co, ile razy i jakim narzędziem (trzcina, pręt, szpada) mógł karać podwładnego⁷⁰.

Warto wspomnieć, iż tendencje humanitarne doprowadziły do zmiany nastawienia niektórych dowódców wojskowych, którzy coraz odważniej wypowiadali się za nieskutecznością kar cielesnych, a nawet wydawali rozkazy zakazujące stosowania kary bicia w podległych im jednostkach. Przykładowo w ordynansie z 5 sierpnia 1789 r. generał Wincenty Potocki, szef gwardii konnej koronnej, zakazał stosowania kary bicia w odniesieniu do wszystkich wachmistrzów służących w regimentach gwardii konnej koronnej. „Gdy wydarzony na dniu 28 przeszłego miesiąca na osobie wachmistrza Godrzyńskiego przypadek przez kapitana Poświatowskiego, jako kompanii komendanta mnie należycie doniesionej i z depozycyi tegoż wachmistrza przed aktami regimentowymi zeznany, a z komunikacyi aktów stronie od niej niezaprzeczony przekonał mnie dostatecznie o nieprzyzwoitym naprzeciw rzeczonego wachmistrza Godrzyńskiego kroku, nietylko więc takową nieprzyzwoitość i złe użycie mocy zganić jest moją powinnością, ale czyniąc na przyszłość powinno takowe zdrożności wykozerzenie oraz chcąc wachmistrzów regimentu gwardii konnej koronnej

⁷⁰ *Artykuły wojskowe z 1775*, art. 11, 12, 13, 18, 35; AP Kr., Podh. I, sygn. 119, *Regulamin o dyscyplinie i karności*, art. 26; *Regulamin excerunku dla regimentów piechoty*, Warszawa 1775, s. 150–151; *Regulamin służby obozowej — — kawalerii 1775*, s. 267; *Regulamin excerunku dla brygad kawalerii narodowej i pułków przedniej straży wojska Obojga Narodów*, Warszawa 1790, s. 220–221; *Proceder prawny*, s. 160, 162; *Regulamin służby obozowej — — pieszych 1775*, s. 69; *Regulamin służby obozowej — — kawalerii 1775*, s. 256; o częstym stosowaniu w odniesieniu do żołnierzy kary chłosty pisze w swoim pamiętniku Jakub Kierzkowski. Z jego relacji wynika, że chłostą karano żołnierzy publicznie przed frontem zmieniającej się warty. *Pamiętniki Jakuba Filipa Kierzkowskiego*, Warszawa 1903, s. 6; A. Hniłko, *Generał Alojzy Fryderyk Brühl jako wychowawca żołnierza polskiego*, „Belona” 23, 1926, s. 207–209.

JKM—ci okazany punkt honoru nadal zasilić dają niniejszy ordynans z mocy szefostwa mojego, który przy parolu ogłoszony być ma, aby odtąd wszyscy wachmistrze od nikogo zacząwszy od mnie samego, aż do najmłodszego oficera bądź u sztabu bądź u kompanii biciem karani nie byli. Których niniejszym ordynansem zupełnie z pod fuchtla wyjmuję, zostawując na nich inne podług regulaminu i praktykowanej w wojsku służby na unteroficerów rozciągnięte in toto et pleno kary⁷¹. Także w *Elementarzu służby wojskowej* gen. Alojzego Fryderyka Brühla można odnaleźć opinie co do konieczności zastąpienia kar cielesnych karą pozbawienia wolności⁷². Jak wynika natomiast z zachowanych dokumentów praktyki wojskowego wymiaru sprawiedliwości, szczególnie w okresie insurekcji kościuszkowskiej za przestępstwa zagrożone karą biegania przez różgi lub nawet ostrzejszą sankcją, żołnierze byli karani jedynie chłostą lub bici kijami, a nie znacznie cięższą karą biegania przez różgi⁷³. Należy również wspomnieć, iż fakt występowania w *Artykułach wojskowych* z 1775 r. kary biegania przez różgi był jedną z głównych przyczyn niestosowania, pomimo formalnego obowiązywania, tych przepisów w początkach istnienia armii Księstwa Warszawskiego⁷⁴.

Porównanie systemu kar występujących w *Artykułach wojskowych* z 1775 r. z sankcjami, jakie znało wcześniejsze prawo wojskowe, pozwala stwierdzić, iż w tym zakresie brak jakichś zasadniczych różnic. Wręcz rewolucyjną zmianą było natomiast nadanie niektórym sankcjom głównej roli i niemal zupełne wyeliminowanie kar okrutnych oraz hańbiących. Ważną zmianą było wprowadzenie w *Artykułach wojskowych* z 1775 r. ograniczenia stosowania kary śmierci na rzecz kary dożywotniego pozbawienia wolności połączonej z pracą przymusową. Także szersze stosowanie kary więzienia połączonej z pracą przymusową świadczy o praktycznej realizacji przez twórców omawianej kodyfikacji niektórych haseł głoszonych przez filozofów Oświecenia, w tym w szczególności utylitarne podejścia do kary. Wcześniejsze prawo wojskowe Rzeczypospolitej szlacheckiej zezwalało na stosowanie ostrych sankcji nawet za drobne przewinienia dyscyplinarne. *Artykuły wojskowe* z 1775 r. zerwały z tą praktyką, ponieważ rozbudowano w nich katalog kar, szczególnie lżejszych. Pozwalało to na wyeliminowanie kar nieoznaczonych i uzależniło rodzaj stosowanej represji karnej od rodzaju przestępstwa, jego szkodliwości dla społeczności wojskowej, stopnia winy i recydywy.

Kończąc, należy stwierdzić, iż przeprowadzona w 1775 r. reforma prawa wojskowego stanowiła znaczące osiągnięcie w przeobrażeniach systemów prawnych Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Artykuły wojskowe* z 1775 r., które w pierwotnych założeniach miały służyć uporządkowaniu i usystematyzowaniu prawa wojskowego, stały się jedną z niewielu dokonanych na taką skalę w Polsce kodyfikacji ius speciale doby stanisławowskiej. Świad-

⁷¹ AGAD, Militaria z Jabłonny, sygn. 8, bez paginacji.

⁷² *Elementarz służby*, s. 114–115.

⁷³ AP Kr., Arch. Chodkiewiczów, sygn. 1244, s. 21–22; ibidem, sygn. 1264, s. 43; AP Kr., Arch. Chodkiewiczów, sygn. 1245, s. 221; *Rozkazy dzienne do Komendantów*, s. 162, 164.

⁷⁴ L. A. Sulek, *Wojskowy kodeks karny*, s. 179–181.

czy o tym wprowadzenie takich rozwiązań, jak: gradacji kar w zależności od stopnia winy, recydywy czy też sankcji ściśle oznaczonych, częściowe zastąpienie kary śmierci dożywotnią karą pozbawienia wolności połączone z robotami oraz szersze stosowanie tej ostatniej kary, niemal zupełne zaniechanie stosowania kar hańbiących i arbitralnych oraz wykorzystywanie środków poprawczych. Wejście w życie materialnej części kodyfikacji wojskowej z 1775 r. przyczyniło się do częściowej realizacji w sądownictwie wojskowym haseł szkoły humanitarnej, co potwierdzają zachowane dokumenty praktyki wojskowego wymiaru sprawiedliwości, szczególnie doby insurekcji kościuszkowskiej.

The Polish *Military Articles* of 1775

The codification of 1775 occupies foremost place among reforms of the military law during the closing stage of the Commonwealth of the gentry. The codification was composed of *Military Articles*, which were exclusively regulations of material penal law, and *Military Legal Procedure*, which regulated the principles of military courts. Pertinent research has demonstrated that certain solutions applied by the *Military Articles* of 1775 distinctly referred to Enlightenment concepts and humanitarian ideas. The most important and fully realised postulate of the Enlightenment era was the codification of military material penal law. It succeeded in introducing the *nulla poena sine lege* principle, reducing the role of customs and the subsidiary principle, and almost entirely eliminating the application of analogy. The new codification accepted subjective principles of liability.

A comparison of the resolutions of the *Military Articles* of 1775 with earlier military law regulations entitles us to declare that the codification of 1775 penalised almost exclusively military crimes. In reference to other felonies, the legislator enjoined to punish the soldiers in accordance with common law, a move which should be recognised as pioneering.

Not all the regulations of the codification of military material law in the Commonwealth of the gentry referred to superior Enlightenment models, as testified by the fact that it proved to be impossible to replace corporeal punishment, criticised by numerous humanitarians, with a different and more humanitarian type of sanction. Nevertheless, multiple solutions, such as the introduction of the gradation of penalties depending on guilt and relapse, a more precise definition of penal sanctions, the replacement of the death penalty with the life sentence, combined with obligatory labour, a more extensive application of hard labour in relation to the perpetrators of grave crimes, and the almost total elimination of cruel, arbitrary or humiliating punishment demonstrate that the material part of the military codification of 1775 partially implemented the slogans proclaimed by the humanitarian school of penal law. More important, the above changes are visible also in preserved documents illustrating the administration of justice, especially at the time of the Kościuszko Insurrection.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska